

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

УДК 340.114:342.4

І. Бичков, здобувач НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України

Конституція в системі чинників обмеження державної влади

Проблематика конституціоналізму займає провідне місце у сучасних правових, політологічних та історичних дослідженнях. Зв'язок держави і права не викликає сумнівів, адже державна влада в демократичній, правовій державі істотно залежить від права, і відповідно саме Конституція закріплює правові норми, що визначають систему вищих органів держави, порядок їх формування й функціонування, взаємовідносини та компетенцію, власне як і положення індивіда у відносинах із державною владою. Невипадково сам термін «*constitutio*» у перекладі з латинської мови означає «заснування», «устрій».

Детальний аналіз відповідна проблематика знайшла у працях авторитетних вітчизняних вчених: В. Я. Тація, Ю. М. Тодики, В. П. Тихого, М. І. Козюбри, В. М. Шаповала, О. В. Скрипнюка, П. Б. Стецюка, відомих російських вчених: В. Є. Чиркіна, С. А. Авак'яна, Т. Я. Хабрієвої та багатьох інших.

Як у відзначених авторів, так і в інших роботах, значна увага свого часу приділялась дослідженню питань сутності Конституції, її місця в системі нормативно-правових актів. Однак у той же час малодослідженим залишається теоретичний аспект взаємодії конституційно-правових норм та державної влади у контексті загальної проблематики співвідношення права із державою. Відповідна проблематика має істотне значення для теорії держави та права, оскільки саме в конституції закріплюються правові норми, що є по суті вихідними для усєї національної правової системи, норми, які закріплюють інституціональні форми держави, визначають межі її діяльності.

Тобто фактично конституційні норми уособлюють те «поле», в якому дуже тісно «сходяться» такі явища, як держава та право. Вирішення відповідних питань має безпосереднє практичне значення

з точки зору оцінки ефективності різних механізмів забезпечення реалізації відповідних норм, адже гарантуючи реалізацію конституційно-правових норм, держава певною мірою виступає «суддею у власній справі». Метою цієї статті є комплексне визначення проблемних питань співвідношення держави і права у контексті реалізації конституційно-правових норм, місця останніх у системі чинників обмеження державної влади, що має дозволити побудувати цілісну теоретико-правову концепцію механізмів (зокрема тих, що спираються на державно-владний потенціал) забезпечення дотримання та реалізації вказаних норм.

Як відомо, прийняття перших конституцій мало на меті закріплення такого державного правління, яке було б обмежене законом, що має вищу юридичну силу, тобто є вищим за владу. Концепція верховенства права історично була втілена у тих нормах конституцій, де йшлося про те, що конституція — це основний закон, що стоїть над монархом та усіма державними органами і посадовими особами держави, незалежно від рангів та титулів цих органів (посадових осіб). Відповідні формулювання у подальшому набули розвитку у вигляді концепції правової держави, згідно з якою у співвідношенні держави та права пріоритет має належати саме праву. У відповідному контексті феномен конституції значною мірою відображає прагнення до легалізації ідеальної моделі правової держави, пріоритету права над державою.

Тому найбільш істотне у характеристиці перших відомих світовій практиці конституцій полягає в тому, що вони проголошували суверенітет права, підпорядкованість державної влади праву, визначали юридичні межі здійснення державної влади¹. Свого часу Б. О. Кистяківський відзначав, що сутність конституційної державної влади полягає у верховенстві або суверенітеті права — у конституційній державі влада перестає бути фактичним пануванням людей та перетворюється на панування правових норм². Аналогічним чином і для сучасних конституцій характерним є те, що вони визначають правові межі державної влади, закріплюючи пріоритет, первісність права перед владою.

Відомо, що, з одного боку, концепція правової держави пройшла тривалий час розвитку, тобто у різні часи останню розуміли дещо по-різному. А з другого — правова держава й досі певною мірою залишається ідеальною моделлю, до якої в реальному житті можна лише наблизитись залежно від ступеня реалізованості тих чи інших її ознак.

¹ Овсепян Ж. И. Развитие научных представлений о понятии и сущности конституции / Ж. И. Овсепян // Изв. ВУЗов. Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 33.

² Кистяковский Б. А. Сущность государственной власти / Б. А. Кистяковский // Теория государства и права : хрестоматия. – М. : Интерстиль, 1998. – С. 286.

Як відзначає з цього приводу І. В. Яковюк, поняття «правової держави» багато в чому є ідеологічним, що втілюється переважно у понятійних конструкціях програмного характеру з історично мінливим змістом. Натомість у реальному житті вона сприймається як мета і девіз, на втілення яких держава спрямовує свої зусилля. Саме через цю властивість зміст ідеї про правову державу піддається певним змінам залежно від того, які фактори визнаються конституюючими або особливо значущими у політичному відношенні в той чи інший період історії¹.

Важливе значення для розуміння феномену правової держави має врахування історичних передумов виникнення відповідної концепції. Як відомо, вона формувалась у Західній Європі — у безпосередньому зв'язку із ранніми буржуазно-демократичними революціями, які тривали у XVII–XVIII століттях. Відповідні ідеї виникали в межах конкретної системи поглядів, у контексті близьких за соціально-політичним змістом ідей «суспільного договору», «громадянського суспільства», «природних та невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина», «верховенства права», «суверенітету народу» тощо. Зрозуміло, що відповідні ціннісні установки визрівали поступово упродовж досить тривалого часу. В цілому вони визначали ідеологію ранніх західноєвропейських буржуазно-демократичних революцій. Для соціальних груп, що взяли цю ідеологію на озброєння, вона стала міцним засобом руйнації духовних устоїв абсолютистсько-монархічних порядків, що склалися у пізньому Середньовіччі у багатьох країнах Західної Європи та для яких були властиві: станова ієрархічність, юридична нерівність підданих, свавілля монарха, тотальна регламентація суспільного та приватного життя, тісний зв'язок світської та духовної влади² тощо. Тобто найбільш актуальною відповідна концепція стає саме в умовах недосконалих державно-правових режимів.

Непрямий зв'язок між існуванням конституції у державі і можливістю охарактеризувати відповідну державу як правову знайшов прояв у науковій дискусії стосовно співвідношення понять «конституційної держави» та «правової держави», що тривалий час точиться між конституціоналістами та теоретиками права. Так, переважна більшість дореволюційних дослідників (М. М. Ковалевський, М. М. Коркунов, С. А. Муромцев, Б. М. Чичерін та ін.) були єдині в поглядах на те, що

¹ Яковюк І. В. Соціальна і правова держава: співвідношення понять / І. В. Яковюк // Держ. буд-во та місц. самоврядування : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2001. – Вип. 1. – С. 102.

² Мамут Л. Правовое государство: идеология и современные конституционные тексты / Л. Мамут // Сравнит. конституц. обозрение. – 2001. – № 2(81). – С. 105.

відповідні категорії є ідентичними, однаковими за обсягом. Так, В. М. Гессен підкреслював, що лише конституційна держава є державою правовою — правова і соціальна держава суть синоніми¹. М. І. Палієнко навіть пропонував категорію «правова конституційна держава», що використовується і сучасними вченими, серед яких М. В. Вітрук, В. О. Четвернін, А. П. Заєць. Іншої точки зору дотримувався відомий російський вчений С. А. Котляревський, який вважав, що ототожнення правової та конституційної держави є неприпустимим, адже якщо друге вміщується в межі юридичного аналізу, то перше є поняттям метаюридичним².

У сучасній науці конституційного права рисами конституційної держави вважається, зокрема: а) наявність конституції (Основного Закону) або системи законодавчих актів, норм і традицій, що її замінюють; б) реальна зв'язаність держави, посадових осіб відповідною конституцією; в) широке закріплення та юридичне гарантування основних прав і свобод людини та громадянина.

У порівнянні з відзначеними ознаками конституційної держави, правова держава має з нею багато спільного, але характеризується окрім того верховенством права, наявністю розвиненого громадянського суспільства, реальним функціонуванням незалежного ефективного суду, високим рівнем правосвідомості і правової культури окремих індивідів, посадових осіб та суспільства в цілому. Тобто поняття конституційної держави більш орієнтоване на зовнішні, «формальні» характеристики, тоді як феномен правової держави характеризує саме стан реального співвідношення держави та суспільства, держави та права. Як відзначали свого часу Ю. М. Тодика із О. П. Євсєєвим, між поняттями «правова держава» та «конституційна держава» не можна ставити знак рівності, адже хоча вони і є близькими та взаємозумовленими, але тим не менш мають низку істотних відмінностей, що мають принциповий характер — конституційна держава є важливим, але все ж таки компонентом правової держави, тобто кожна правова держава є конституційною, але не будь-яка конституційна держава може бути правовою³. У результаті очевидно, що формування конституційної державності є лише етапом, проміжною ланкою на шляху формування правової держави.

¹ Теория государства и права : хрестоматия / под ред. Т. Н. Радько. – М. : Интерстиль, 1998. – С. 276.

² Котляревский С. А. Власть и право (проблема правового государства) / С. А. Котляревский. – М. : Мысль, 1915. – С. 234.

³ Тодыка Ю. Н. Правовое и конституционное государство: соотношение понятий / Ю. Н. Тодыка, А. П. Евсеев // Пробл. законности. – Вип. 73. – Х., 2005. – С. 44.

Поряд із співвідношенням понять «конституційної» та «правової держави», відповідна проблематика набуває не менш важливого значення у контексті взаємодії таких феноменів, як держава та право. Невипадково ці питання стали предметом активної наукової дискусії ще на етапі формування концепції правової держави, будучи матеріалізованими поміж іншим у вигляді теорій «правової першості» та «першості держави». Загалом питання співвідношення права та держави досі залишаються одними з найбільш дискутованих в юридичній науці як з точки зору співвідношення концепцій природного та позитивного права, так і в аспекті визначення того, що саме (воля держави чи імперативні правові приписи) повинно виступати запорукою успішного суспільного розвитку¹.

У той же час в цілому є підстави відзначати те, що вітчизняна юридична наука останнім часом дедалі більше відходить від радянської ідеології розуміння права як продукту державної діяльності, у результаті чого найбільш усталеним стає погляд на те, що у співвідношенні держави та права первинним є саме право. Адже право є невід'ємною умовою життя людини у розвиненому суспільстві, внаслідок чого розуміється як таке, що ніким не надається та ніким не може бути відчуженим. Держава має бути підлеглою праву, послідовно здійснювати його вимоги. Відповідні обставини дозволяють дослідникам резюмувати те, що епоха державоцентризму себе поступово вичерпує та на зміну їй приходить епоха людиноцентризму².

Беззаперечно, в основі відповідних парадигмальних змін лежать очевидні та виправдані обставини. Водночас важливою є не тільки сфера належного та ідеального, а й реальні можливості їх практичного втілення. Беззастережне захоплення новітніми течіями окремих дослідників взагалі схиляє до думки про існування такого права, що цілком може бути реалізоване й без держави, прикладом чого, на їх думку, зокрема є право приватне³. Однак не можна залишати поза увагою той факт, що й норми приватного права можуть використовуватись та дотримуватись учасниками відповідних правовідносин добровільно, однак

¹ Прокопов Д. Теорії «державної» та «правової» першості в контексті вчення про співвідношення держави і права Ф. Кокошкіна / Д. Прокопов // Юрид. Україна. – 2006. – № 12. – С. 10.

² Рабінович П. Феномен права в інтерпретації Страсбурзького суду (до 50-річчя Європейського суду з прав людини) / П. Рабінович // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2009. – № 2(57). – С. 12.

³ Макаров О. В. Соотношение права и государства / О. В. Макаров // Государство и право. – 1995. – № 5. – С. 16.

у випадку їх порушення однією із сторін інша все одно розраховуватиме на захист своїх прав уповноваженими державними органами.

Як відомо, фундаментальними юридичними ознаками права є його обов'язковість та відповідно примусовість¹. В інтерпретації марксизму-ленінізму ознака примусовості навіть давала формальні підстави зневажати цінність права, адже вважалось, що право є нічим без апарату, здатного примушувати до дотримання норм права². Безперечно, примусовість права не потрібно розуміти спрощено, як можливість спиратися в процесі його реалізації тільки на примусову силу держави, а тим більше на застосування насильницьких методів, адже виконання права має гарантуватись поміж іншим його легітимністю, правосвідомістю громадян тощо. Однак можливість застосування примусу, примусових заходів до порушників права виступає важливою та необхідною гарантією безпеки усього суспільства. Але якщо відносно регулювання поведінки людей здатність держави забезпечити реалізацію правових приписів загалом не викликає сумнівів, то значно більш складним у відповідному сенсі виглядає процес реалізації правових норм, які спрямовані на стримування самої держави — норм, що визначають межі державної діяльності. Ідеться про норми, які визначають повноваження різних гілок влади, норми, що гарантують права людини та громадянина і т. ін.

Відповідні норми власне і становлять основний зміст Конституції, а отже, виникає питання, що в умовах визнання пріоритету права над державою, а норм Конституції — над владою, але відсутності зовнішнього щодо державної влади суб'єкта, який би був здатний гарантувати дотримання вказаних норм, норми Конституції носитимуть скоріше декларативний, аніж правовий зміст унаслідок відсутності такої іманентної ознаки, як можливість їх примусового забезпечення.

Проблематичність правового обмеження державної влади неодноразово відзначалась багатьма авторитетними дослідниками. Це зрозуміло, адже історично не так вже й багато часу минуло відтоді, коли держава у суспільному розумінні та науковій думці сприймалась як всепоглинаючий, непереможний, самодостатній, певною мірою небезпечний інститут. Так, свого часу відомий дореволюційний теоретик права Г. Ф. Шершеневич алегорично порівнював спроби зв'язати державу правом з діями ліліпутів, що прагнуть зв'язати Гуллівера «право-

¹ Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 150–151.

² Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – Т. 33. – М. : Изд-во полит. лит., 1974. – С. 99.

вими мотузками»¹. Більш радикальним критикам ідеї обмеження держави правом відповідні речі давали підстави стверджувати, що держава ніколи не може бути пов'язана правом, оскільки останнє діє лише в силу бажання держави. У цьому сенсі видатний австрійський соціолог та юрист Л. Гумплович наприкінці ХІХ ст., будучи впевненим у тому, що саме держава є єдиним творцем права, зробив висновок, що ідея правової держави — це фантом, неправдивість якого доводить реальна держава на кожному кроці². Лінію критичної оцінки ідеї правової державності можна простежити і в деяких сучасних роботах, зокрема відомого російського дослідника Л. С. Мамута, який висловлює тезу, ніби поняття «правова держава» є скоріше «ідеологемою», аніж терміном³. Як відомо, особливістю ідеологем є те, що вони не мають строго певного (обмеженого) значення — їх значення міняються відповідно до політичної прагматики. Цілеспрямоване використання ідеологем може бути ефективним засобом управління масовою свідомістю, оскільки характерною ознакою ідеологем є їх споконвічна розпливчастість⁴. Як відзначає Л. С. Мамут, ідея правової держави у тому чи іншому вигляді хоча і присутня в ідеологіях багатьох країн у різні періоди історії, однак ідеологема «правова держава» не передбачає того, аби її використовували для аналітичного розгляду. Її перевага головним чином полягає в тому, що вона дозволяє найбільш ефективно охарактеризувати політико-легалістські режими й оцінювати їх з точки зору відповідності соціальним цінностям, історично акумульованим у цій ідеологемі⁵.

Адекватне сприйняття наведених позицій є неможливим без урахування конкретно-історичних обставин їх виникнення, адже очевидно, що скептичне ставлення до ідей обмеження держави правом, правової державності має у своїй основі насамперед складність їх реалізації на певному історичному етапі розвитку, що очевидно має місце в історії кожної країни. Але у той же час важливо, що попри усю складність практичної реалізації ідей верховенства права, будь-яка критика

¹ Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. – М., 1912. – Т. 1. – С. 308.

² Ludwig Gumplowicz. Rechtsstaat und Sozialismus / Ludwig Gumplowicz. – Innsbruck, Wagner, 1881. – P. 143.

³ Мамут Л. Правовое государство: идеологема и современные конституционные тексты / Л. Мамут // Сравнит. конституц. обозрение. – 2011. – № 2(81). – С. 105–111.

⁴ Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%C8%E4%E5%E6%E7%E8%E9>.

⁵ Мамут Л. Правовое государство: идеологема и современные конституционные тексты / Л. Мамут // Сравнит. конституц. обозрение. – 2011. – № 2(81). – С. 106.

не повинна принижувати значення права, адже ідеться про гуманістичні ідеали та цінності, метою яких є благо усього суспільства. Необхідно пам'ятати, що альтернативою та антиподом відповідних цінностей і моделі правової держави є саме тоталітарна держава.

Для сучасної практики державного будівництва значення конституції є настільки важливим, що досить часто вже сам факт її прийняття розглядається як крок на шляху до демократичної організації суспільства, і в цьому сенсі Конституція не випадково вважається необхідним атрибутом сучасної демократичної держави¹. Але водночас, очевидно, що саме по собі прийняття відповідного акта не є та і не може бути достатнім кроком для обмеження державної влади правом. У цьому сенсі конституція (принаймні в частині тих норм, виконання яких перш за все залежить від самої держави) виконує функцію *публічного зобов'язання держави перед суспільством*. Але держава буде змушена дотримуватись положень відповідного зобов'язання лише у випадку, коли саме суспільство буде здатним (за рівнем розвитку громадянської активності) оцінити та проконтролювати дотримання відповідних норм. Крім того, важливим є використання інших вироблених світовою практикою засобів, серед яких пріоритетними є проголошення та захист прав людини і громадянина, поділ влади, ефективний незалежний суд. Проте практика показує, що без розвиненого громадянського суспільства відповідні механізми цілком реально можуть бути нівельовані.

Бычков И. Конституция в системе факторов ограничения государственной власти

Статья посвящена определению значения Конституции в контексте соотношения государства и права, ее фактической роли в системе факторов ограничения государственной власти.

Ключевые слова: Конституция, государственная власть, право и государство.

Bychkov I. The constitution in the system of the factors of abridgement of state power

The article is devoted to analysis of the role of the constitution in context of the correlation of the state and law, it's factual sense in the system of the factors of abridgement of state power.

Keywords: constitution, state power, state and law.

¹ Петришин О. В. Народовладдя – основа демократичної, правової, соціальної держави / О. В. Петришин // Право України. – 2009. – № 6. – С. 10.